

Мамазакир кызы К., Абдуллаев Д.Ш.

СООДА-САТЫК ЖАНА АЛМАШУУ КЕЛИШИМИНИН ЮРИДИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

Мамазакир кызы К., Абдуллаев Д.Ш.

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ДОГОВОРА КУПЛИ-ПРОДАЖИ И ОБМЕНА

Matamazakir kyzy K., D.Sh. Abdullaev

THE LEGAL NATURE OF THE CONTRACT OF SALE AND EXCHANGE

УДК: 330.75/343.5

Макалa жарандык укукта кеңири пайдалануучу соода-сатык жана алмашуу келишимдеринин түзүлүү формасы жана анын аткарылышы жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: келишим, өткөрүү, соода-сатык, сатуу, жаран, укук.

В статье рассматриваются широко распространенные в гражданском праве договора купли-продажи и договор мены, их формы и реализация.

Ключевые слова: договор, реализация, купля-продажа, гражданин, право.

The article discusses common in civil law the contract of sale and the contract of exchange, shape and implementation.

Key words: treaty implementation, sale, citizen right.

Соода-сатык келишими – соода-сатык жарандык укуктун маанилүү институттарынын бири. Бизге белгилүү болгондой мындай укуктук мамилелерди жөнгө салуунун тарыхы төрт миң жылдык тарыхка ээ.

Соода-сатыктын келип чыгуу тамыры алмашууга барып такалат. Мурда ушундай бир мезгилдер болгон, анда акча, товар жан баа болгон эмес, керегине жараша буюмдарды башка буюмга алмаштыруу болгон. Себеби кандайдыр бир буюм ашыкча, ал эми кээ бир буюм жетишпеген учурлар болот. Ошондой мезгилдерде ашыкча буюмду керектүү буюмга алмаштыруу жүрүп олтуруп, ал массалык түрдө пайдаланыла баштап, керектүү буюмдардын баасы аныкталып товардык аталыш башталган.

Алмашуу чарбачылыгынан товардык аталышка өтүү соода-сатык келишими түшүнүгүнүн өзгөрүшүнө таасир тийгизди. Тактап айтканда, бир товарды башка товарга алмаштыруу үчүн акча төлөө милдеттенмеси келип чыкты. Соода-сатыктын өнүгүүсү мезгилдин өтүшү менен келишим түзүү жана аткарууга таасирин тийгизди. Соода-сатык келишиминин түшүнүгүн аныктоо жана анын мазмунун адамзаттын тарыхында бири-биринен олуттуу түрдө айырмаланган.

Соода-сатыкка байланышкан негизги укуктук мамилелерди жөнгө салуунун булагы болуп КРнын ГКнын 23-главасы (415–468-ст.) эсептелет. ГКте соода-сатык келишиминин традициялуу аныктамасы төмөнкүдөй берилет: соода-сатык келишими боюнча тараптардын бири (сатуучу) товарды башка тараптын (сатып алуучунун) менчигине берүүгө милдеттенет, ал эми сатып алуучу ушул товарды кабыл алууга жана ал үчүн белгилүү акча суммасын

(баасын) төлөөгө милдеттенет (КРнын ГК 415-статья, 1-пункт).

Бүгүнкү күндө соода-сатык келишими жарандык оборотто эң кеңири тараган келишим болуп саналат.

Негизинен алып караганда соода-сатык келишими – түрдүү келишимдердин ичинен бир топ өзгөчөлүктөргө ээ. Ошондуктан соода-сатык келишимин колдонуу чөйрөсүндө көптөгөн талаш-тартыш маселелер айтылып келет.

Экономикалык шарттардан улам акыркы жылдарда мамлекетибизде ишкердүүлүктүн санынын өсүүсүнөн улам соода-сатык келишиминин мааниси дагы да өстү. Бул келишимдин колдонулуу чөйрөсүнүн кеңейүүсүнүн дагы бир себеби, мүлктүк, интеллектуалдык ишмердүүлүк, фирмалык аталыш, товардык белги жана жарандар менен юридикалык жактардын кызмат көрсөтүү чөйрөсүндөгү жеке мамилелеринде да колдонулуп жатат. Соода-сатык келишими – эң кеңири тараган келишимдин түрү. Ал өзүнө мамлекеттин ички жана сырткы соода мамилелериндеги кызмат көрсөтүү чөйрөсүндөгү юридикалык форманы камтыйт.

Сырткы соода оборотундагы соода-сатыкка байланышкан укуктук нормаларды жөнгө салуу БУУнун Эл аралык соода-сатык келишими тууралуу Конвенциясында жана «Инкотермс» соода терминин түшүндүрүүнүн эл аралык эрежелери өндүү эл аралык укуктук документтерде топтоштурулган.

Жогоруда аталган эл аралык документтердин негизги максаты сырткы соода-сатык келишимдерин колдонууда бирдей эрежелерди иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Соода-сатык келишими сатуучу менен сатып алуучунун ортосундагы укуктук мамилелердин жөнгө салынуусуна негиз болот. Ошондой эле бул келишим материалдык баалуулуктардын бир жактан экинчи тарапка берилүүсүнүн бирден-бир юридикалык формасы болуп саналат.

Соода-сатык институтунун колдонулуу чөйрөсү КРда ГКте бир топ кеңейди. Негизинен анда товарды жеткирүү, айыл-чарба продукцияларын контракциялоо, энергетикалык ж. б. ресурстарды жабдуу өндүү келишимдердин өз алдынча түрлөрү камтылган.

Соода-сатык келишиминин субъектилери – сатуучу жана сатып алуучу – жарандык орттун бардык жактары (юридикалык жана физикалык жактар, мамлекет, мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер) боло алышат.

Келишимдин субъектилерине жарандык мыйзамдуулуктагы укук жөндөмдүүлүк жана аракетке жөндөмдүүлүк тууралуу жалпы талаптар каралат. Мындан келишимдин тараптары балакат жашына жеткен, тактап айтканда 18 жашка толгон жана мыйзамда аныкталган тартипте аракетке жөндөмдүү деп табылган жарандар болушу керек. Ошондой эле жарым-жартылай аракетке жөндөмдүүлөргө соодасатык келишимин түзүүсүнө мыйзамда жол берилет. 14 жаштагы балдар мыйзамда уруксат берилген майда тиричилик жана бүтүмдөрдүн кээ бир түрлөрүн өз алдынча түзө алышат, ал эми 14төн 18 жашка чейинки өспүрүм курактагылар өз алдынча бир топ ири бүтүмдөрдү түзө алышат.

КРнын ГКде сатуу жана сатып алуу келишиминин ар кандай түрлөрү камтылган. Бирок ошого карабастан келишимдин бул түрүнүн пайдалануу чеги бир нукка салынды деп айтууга болбойт. Себеби аталган келишим жарандардын күнүмдүк турмушунда өтө кеңири масштабда колдонулуп, андагы кээ бир майда элементтерди келишимдин мазмунуна киргизүү келишимдин түзүлүү шартын бир топ татаалдаштырат. Ошондуктан жарандык укук предметинде жана ГКте келишимдин негизги мазмуну камтылган үлгүсү көрсөтүлгөн. Ошондой эле КРнын ГКде келишимдин негизги эрежелери камтылган чекене соода-сатык келишими, ташуу, электр энергиясын сатуу, кыймылсыз мүлктөрдү сатуу, ишкананы сатуу ж. б. келишимдер тууралуу мыйзам ченемдери каралган. Сатуучу жана сатып алуучунун ортосундагы укуктук мамилелердин бардыгын мыйзам жөнгө сала албайт, салбайт дагы. Мындай бүтүмдүн негизги шарттарын жана жалпы эрежелерин тараптар өздөрү аныктайт же соода-сатык келишиминин стандарттуу эрежелери жана демейки шарттары аркылуу ишке ашырылат.

Алмашуу (бартер) келишими – бул келишим 1964-жылкы РСФСРдин ГКде эле колдонулган. Анда алмашуу келишимине болгону 1-статья арналган болуп, продукция жана товар алмашуудагы татаал укуктук мамилелерди толук жөнгө салуу мүмкүнчүлүгү болгон эмес. **Келишим боюнча бир тарап – экинчи бир тараптын менчигине бир товардын ордуна экинчисин берүүгө милдеттенүүсү алмашуу келишими деп аталат.** КРнын ГК 24-главасында алмашуу келишимине 4-статья каралган. 505-статьянын 1-пунктунда эгерде соода-сатык жөнүндөгү эреже ушул главанын эрежелерине жана алмашуунун маңызына карама-каршы келбесе, анда тиешелүү түрдө алмашуу келишимине карата колдонулат деп жазылат.

Мында тараптардын ар бири өзү бере турган товардын сатуучусу жана өзү ордуна кабыл алууга милдеттенген товардын сатып алуучусу деп табылат. Чарба жүргүзүү укугуна негизденген юридикалык жактар ушул юридикалык жактын мүлкүнүн менчик ээсинин макулдугу менен гана кыймылсыз мүлктү алмашуу келишиминин тарабы болууга укуктуу. Утурумдук башкаруу укугуна негизденген юридикалык жактар ушул юридикалык жактын мүлкүнүн

менчик ээсинин макулдугу менен гана өзүлөрүнө бекитилип берилген мүлктү өткөрүп берүү боюнча алмашуу келишиминин бир тарабы катары чыгууга укуктуу.

Эгерде алмашуу келишиминен башкасы келип чыкпаса, алмашылуучу товарлар бирдей баада деп каралат, ал эми аларды өткөрүп берүү же кабыл алуу боюнча чыгымдарды ар бир учурда тиешелүү милдетти тарткан тарап көтөрөт. Эгерде келишимде акы төлөөнүн башка тартиби каралбаса, келишимге ылайык алмаштырылуучу товарлар бирдей баада эмес деп табылган учурда, баасы ордуна берилип жаткан товардын баасынан төмөн болгон товарды берүүгө милдеттүү тарап товарды же товар тескөө документтерин түздөн-түз бергенге чейин же берген учурда баадагы айырманы төлөөгө тийиш.

Мыйзамда же алмашуу келишиминде башкача каралбаса, алмаштырылуучу товарларга менчик укугу эки тарап тиешелүү товарларды берүү милдеттенмелерин аткаргандан кийин бир эле учурда алмашуу келишими боюнча сатып алуучу болгон тараптарга өтөт.

Алмашуу келишими боюнча ээ болгон товарын үчүнчү жак алып койгон тарап КРнын ГК 425-статьясында каралган негиздер бар болгон учурда өзү алмашып алган товарды кайтарып берүүнү жана зыяндын ордун толтурууну ал тараптан талап кылууга укуктуу.

Кодекстеги автономиялуу эрк идеясын ишке ашыруу субъекттин өзүнө көз каранды, ар бир жаран керек болгон келишимдин кайсы бир түрүн тандоого укуктуу. Негизгиси – түзүлгөн келишим мыйзамга карама-каршы келбөөсү керек.

Келишим – бул өз алдынча алып караганда искусство чыгармасы. Аны түзүү мыйзамды так билүүнү жана практиканы гана талап кылбастан, жашоодогу юридикалык маанилүү учурларды белгилей билүү, келишимдин шарттарын анык, так ажырата алуу өндүү чыгармачылык жөндөмдүүлүккө ээ болууну да талап кылат.

Туура түзүлгөн келишим – бул укуктук чырчатактар жана материалдык чыгымдарды болтурбоонун бекем кепилдиги.

Келишимдин типтүү, стандарттуу, формалык, коомдук, болжолдуу келишим, биригүү келишими деп аталган терминдери юридикалык адабияттардын изилдөө объектиси болуп калууда.

Биз турмушта билгендей эле ар бир практика теорияга негизделип жасалат. Ал эми келишим, анын формасы жана мазмуну, аны түзүү, токтотуу, өзгөртүү, келишимдин айрым түрлөрү ж. б. билүү үчүн биринчи кезекте келишим укугу предметине кайрылабыз. Себеби келишим тууралуу негизги маселелер дал ушул предметте теориялык жактан ачып берилген. Дегеле келишим жарандык укуктук мамилелердин бардыгында колдонулат. Буга далил катары КРнын ГК айтууга болот. Себеби Кодекстин дээрлик бардык главалары келишим тууралуу мамилелерди жөнгө салууга багытталган.

Бүгүнкү күнгө келип келишимдин мааниси өтө кеңейди, себеби мындан бир нече жыл илгери келишим эмне экендигин укпаган жарандарыбыз, азырда келишимдин бир нече түрүн турмушта колдонушууда. Бирок муну менен жарандарыбыздын баардыгы келишим тууралуу толук түшүнүккө ээ дегенден алыспыз. Туура, көптөгөн жарандарыбыз келишим тууралуу толук маалыматка ээ эмес, ошондуктан айрым мезгилдерде келишим эмне экендигин түшүнбөй туруп, анда кандай укук жана милдеттер жатарын билбей туруп, кимдир бирөөнүн жалган сөздөрүнө ынанып, келишимге кол коюп, бир топ материалдык зыянга кириптер болгон жарандар арабызда жок эмес. Мисалы, бүгүнкү күндө мамлекетибизде көп сандагы банктар өз ишмердүүлүгүн жүргүзүп, алардын ишмердүүлүгүнүн кеңири тараган түрү карыз берүү болууда. Жарандардын банктан карыз алуусу үчүн бүгүнкү күндө кимдир бирөө кепилдик берүүсү (келишимге ылайык эгерде карыз алган адам карызын төлөй албаса) каралган. Айрым жарандарыбыз кепилдик берип алып, аягында карызды өзү төлөгөн учурлар кездешүүдө. Мунун баары келишим тууралуу маалыматтын жоктугуна келип такталат. Ошондуктан келишим укугун юриспруденция, ишкердүүлүк адистиги боюнча окутуп жаткан окуу жайларда гана эмес, орто жана атайын орто окуу жайларда да келишим укугу

тууралуу негизги деп эсептелген материалдарды кененирээк окутулса бир топ оң натыйжа бермек. Себеби келишим укугу – укук коргоо органдарында иштегендерге гана керек болбостон, бүгүнкү күндө келишим түзүүгө укуктуу ар бир жаранга керек экендигин турмуш далилдеп отурат.

Демек, келишимдерге түздөн-түз багытталган келишим укугу предметинин бүгүнкү күндөгү маанисине токтолуу менен бирге ишмердүүлүктүн түрдүү чөйрөсүндөгү келишимдерди түзүүгө байланышкан маселелерди ачып берүүгө жана аларга кеңири токтолууга аракет жасадык. Бирок келишимдердин түзүлүү принциптерине бардыгына токтолууга мүмкүнчүлүк болбогондуктан бүгүнкү күндө өтө маанилүү деп эсептелген жана көп таралган келишимдердин өзгөчөлүгүн аныктап берүүгө аракет жасадык.

Адабияттар:

1. КРнын ГК – 2-бөлүм, ст. 415–416.
2. КРнын ГК – 2-бөлүм, ст. 505.
3. Туралиева З.О. Общие положения договорного права. – Бишкек, 2011.
4. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Кн. 1–4. – М., 2002–2003.

Рецензент: доктор философских наук Үтүров К.